

מכון שלום הרטמן

קריאה היידיגרואנית בהגדה

מאת משה מאיר

פתיח

מרטין היידיגר [1889 – 1976] היה פילוסוף גרמני. יש הרואים בו את החשוב בפילוסופים, ויש הרואים בו הוזה הזיות ומדבר בשפה לא מובנת. היידיגר היה אחוז בדבר אחד – ביש, בישות. הוא ראה בישות של היש את חזות הכל, את אשר חיפשה הפילוסופיה מראשית ואיבדה בעיקר בעת המודרנית. היידיגר ניסה להחזיר את האדם אל הישות, בדרכים מדרכים שונות. הוא ניסה לברוא מחדש את השפה, לפתוח את היש על ידי השאלה, להחזיר לאדם את המודעות למוות וממנה את מלאות החיים. השפה של היידיגר קשה להבנה, אך היא יותר משפה – היא כמוסיקה המובילה אותנו אל תוכיותה. החשבון שלנו כיהודים עם היידיגר פתוח, מפאת קרבתו אל הנאצים ואולי אף קרבה מהותית בין רעיונותיו לרעיונותיהם. אך בחג הפסח אנחנו מתעמתים גם עם פרעה, בדרכנו להיגאל עם אבותינו. מוצעת כאן קריאה היידיגרית של ההגדה, והקורא שיצא עימנו למסע ישפוט האם יש בה להוסיף נדבך לריבואות נדבכי ההגדה והסדר. נסו להיכנס אל השפה, לזרום עימה בנהר המילים ולראות מה קורה להגדה בעקבותיה.

מבוא

החמץ

במרכז נמצא היש, אך היש הכללי, אלא יש פרטי – החמץ. כל יש נתון במרחב, אך לא במרחב הכללי – במרחב שלי, בבית. החמץ הוא יש מתהווה, יש מחמיץ. ביעור החמץ עוצר את ההתהוות, אך עצירת ההתהוות היא המבליטה את תכונת היש להתהוות. כמו עצירת מכונית הזורקת את יושביה קדימה ומודיעה להם [מודיעה – יוצרת תודעה] – כי הם בתנועה. לא סתם עצירת ההתהוות, אלא שריפתו וביעורו. מעין מוות של היש הפרטי, של החמץ. המוות והאין הם חלק מהישות של הישות, כל ישות היא ישות שבזמן הזורמת אל האין. רק במותו מושלמת ישותו, רק הישות הזורמת אל המוות – ישנה. מן המוות מות החפץ והחמץ מתחיל הפסח, וסופו – אל החיים.

הסדר

קדש ורחץ כרפס יחץ מגיד רחצה מוציא מצה מרור כורך שולחן עורך צפון ברך הלל נרצה.

הסדר מארגן את ההתרחשות לפרקיה, זה בצד זה – זה אחר זה. אך הסימנים דרושים דווקא מכיוון שההתרחשות כשהיא לעצמה אין בה סדר. ההתרחשות של ליל הסדר ויתרה על הסדר הטבעי לה, ויתרה על הסיפור שעלילתו מסודרת על פי ההתרחשויות שאירעו זה אחר זה או לפחות כך סופרו. היותור על הסדר יוצר סדר אחר, אי הסדר בולל את העלילה ומאפשר לשוליים לכבוש את המרכז ולהבליט ישות סיפורית אחרת.

קדש

הקידוש מבליט את הזמן, הזמן ההווה תמיד ועל כן נחלשת הווייתו. עם הבלטת הזמן מובלטת הישות העצמית, **ותתן לנו מועדים לשמחה... כי בנו בחרת מכל העמים...** . האחרות והנבדלות מהאחרים. הקידוש על היין, יש נזל מול יש מוצק. היין משנה את התודעה, משחרר אותה מניכורה ומקרבה אל הישות שמחוץ לה. זיקת השתייה כזיקת האכילה, מקשרים את ישות האוכל אל ישות העולם מתוכו הוא נוטל את האוכל. מקרבים את ישות השותה אל ישות העולם ממנו הוא נוטל את המשקה. בליל הסדר פורץ הקידוש את גבולותיו. הכוס הופכת לארבע, המפרסות על כל הסדר. פריצת הגבול מזרימה את היש מחוץ לפנים בכל המשך, מגבירה את הישות המתהווה בכל הזמן.

רחץ כרפס

האדם האוכל, יוצר זיקה בינו ובין היש. הוא נוגס ביש שמחוץ לו, והופכו לישותו שלו. האכילה הגדולה – הסעודה, יכולה להתגלגל לאכילה סתמית. הרעב מקהה את התודעה, השובע בולע את אחרותה. **ורחץ כרפס** היא אכילה קטנה, אכילה שלפני האכילה. בקטנותה – בגבולותיה הצרים – היא שומרת על איכויות האכילה השלימה. רופפנו את הסדר המוחצן, הבלטנו את הזמן ועל ידו את הישות. עתה אנחנו מתמקמים בחלל, נוטלים ממנו פיסה ויוצרים זיקה עמוקה של היות עמו.

יחץ

המצה היא היש שנעצרה התהוותו, ובכך יצא מכלל הישים והובלטה ישותו. המצה היא חפץ מובלט, חפץ שזיקת האדם אליו שימושית – אכילה. את החפץ הזה נשבור, השבירה מבליטה את ישותו. מה שאינו יש אי אפשר גם לשבורו, רק בשבירה מובלטת הישות. חלק שבור אחד יצורף למצות השולחן עורך, חלק שני יוטמן לאפיקומן. היש השבור והמובלט מטרים את הזמן, לא הזמן המופשט אלא הזמן הסמיך והסמוך של הסדר הזה. ההתלכדות

בין היש ובין הזמן הופכת גם את הזמן ליש, משתפת אותו בישותו של היש – בישותה של המצה.

מגיד

המילים. המילים אם תאמרנה במלאות ולא במוחצנות, תבענה את ישות האומר. לא רק תבענה אלא אף תיצורנה, ובלבד שישמור על זיקתן לישות ולישים. על כן כבר בתחילה נוטל האומר את היש – את המצה, ורוקם בו את מילותיו. **הא לחמא עניא... כל דכפין ייתי ויכול...** **השתא הכא, לשנה הבאה בארעא דישראל...** היש מעצים את הישות, וזו משותפת ליושבים זה לצד וזה עם זה סביב השולחן. הרעב של הפנימי לחיצוני, הוא יוצר הזיקה בין האדם ובין העולם. הרעב הזה יוצר את השיתוף בין האני ובין האחר, ההזמנה לא באה מתוך רחמים אלא מתוך צורך בקהילה רעבה. רק הרעב יכול לעבור את התהום שבין הפנימי לחיצוני, עם השבעים תהא הסעודה מוחצנת. רק הרעב יוצר אכילה ישית הלוקחת את היש ומפנימה אותו, הופכת את היש שמחוץ ליש שבפנים. רק אכילה שכזאת תלכד את הישות ואת הזמן, ביישות הזמן אפשר להגיע למלאות היש **בשנה הבאה בארעא דישראל**. היש שבמוקד – המצה, אכילתו, הצבעה באצבע עליו – **הא** – ההתקשרות אל הזמן כרכיב של ישות הישות – **השתא... לשנה הבאה** – כל אלה יחדיו מוציאים את ישותו של האדם מסתמיותה, מהיותה מושלכת בעולם חסרת הבחנה בינה ובינו. כך יוצא האדם לחירות משעבודו ליש – **השתא עבדי, לשנה הבאה בני חורין**.

השאלה היא כלי חשוב לשם המטרה של שיבה אל היש. לא שאלה שבאה לשם תשובה אינפורמטיבית, 'מה השעה?' 'השעה חמש'. השאלה המובילה אל היש היא שאלה הפותחת אותו, המוציאה אותו ממובנותו שמאליו ומבליטה בכך את ישותו. **מה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות?** ההצבעה על השינוי – לא שינוי 'עמוק', לא רעיון נשגב, שינוי פשוט של היש, היא שמשיבה את ישנותו. **שבכל הלילות אנו אוכלין חמץ ומצה, הלילה הזה כולו מצה. שבכל הלילות אנו אוכלין שאר ירקות, הלילה הזה מרור. שבכל הלילות אין אנו מטבילין אפילו פעם אחת, הלילה הזה שתי פעמים. שבכל הלילות אנו אוכלין בין יושבין ובין מסובין, הלילה הזה כולנו מסובין.** הבדלים פשוטים, לא מטאפוריים: מה אוכלים, מה לא אוכלים. איך אוכלים, איך יושבים. להיות בעולם, משמע להיות בעולם הקטן בו אני נתון – כאן ועכשיו סביב השולחן. לא להיות מנוכר בעולם זה, משמע להיות עמו – לפעול, לקחת, לטבול, לשבת כך או אחרת. להיות עם העולם טומן בחובו את הסכנה לשקוע בעולם ולשכוח את ישותו. השינוי מביא את הישות למלאותה, מגן מפני השכחה. השאלה פותחת את היש השונה, ומכניסה את האדם בשעריו.

הישות מופיעה בזמן, הזמן מכיל את האירועים זה אחר זה. התגלגלות הזמן מרדימה את התודעה, הופכת אותו ואת הישות לסתמיים. ההתעוררות יכולה לבוא על ידי האפשרות, בחינה של זמן אלטרנטיבי, סידור אחר של המאורעות. **ואילו לא הוציא הקדוש ברוך הוא את אבותינו ממצריים, הרי אנו ובנינו ובני בנינו משועבדים היינו לפרעה במצרים.** לאחר ההתעוררות אנחנו שבים אל הישות, שבים אל הזמן בככותו. אך עתה הישות מליאה, ואנו ערים בתוכה.

הישות מתמלאת ומוארת רק כששבים וחוזרים אליה פעם אחר פעם. הנהייה אחר החדש שטרם היה, נוף שעוד לא ראיתי, ספר שעוד לא קראתי – מרחיקה מהישות. רק שיבה מרובה, כהכאת אצל סבלנית בסלע שוב ושוב, חושפת את הפסל שהיה אצור בו, מגלה את הישות שהיתה טמונה ביש הסתמי. **ואפילו כולנו חכמים, כולנו נבונים, כולנו יודעים את התורה - מצווה עלינו לספר ביציאת מצריים, וכל המרבה לספר ביציאת מצריים - הרי זה משובח.**

מעשה ברבי אליעזר ורבי יהושע ורבי אלעזר בן עזריה ורבי עקיבא ורבי טרפון שהיו מסובין בבני ברק והיו מספרים ביציאת מצריים כל אותו הלילה, עד שבאו תלמידיהם ואמרו להם: 'רבותינו, הגיע זמן קריאת שמע של שחרית'. רבי הניך מאלכסנדר היה אומר: הבוקר לא הגיע, והתלמידים טעו. החכמים היו מספרים, ומספרים הוא מלשון אבן ספיר. הסיפור גרם לאור שהטעה את התלמידים. דרשת ההומור, נוגעת בנקודת אמת. הישות מושלכת אל הסתמיות ככזאת היא חשוכה. השיבה אל הישות מאירה אותה וממלאת אותה. הסיפור החוזר שוב ושוב אל הדי היש, הוא המלטש את הישות ומביא אותה מחשכת הסתמיות אל הארת המליאות.

אמר רבי אלעזר בן עזריה: הרי אני כבן שבעים שנה, ולא זכיתי שתאמר יציאת מצרים בלילות, עד שדרשה בן זומא שנאמר: 'למען תזכור את יום צאתך מארץ מצרים כל ימי חיך'. 'ימי חיך' - הימים, 'כל ימי חיך' - הלילות. וחכמים אומרים: 'ימי חיך' - העולם הזה, 'כל ימי חיך' - להביא לימות המשיח. אל הישות יש לשוב שוב ושוב, כל יום וכל לילה. ולא הכל זוכים לכך, כיוון שההתמדה הסיזיפית מוליכה אותנו למחוזות אחרים, והם מרחיקים אותנו מהישות. ויש שאנו בורחים מהישות אל זמן אחר, אל ימות המשיח, והבריחה מהזמן הזה אף היא בריחה מהישות. הרבים בורחים מהישות, אך היחיד, קול השוליים, זוכה לשוב אליה. בן זומא – הוא אשר הציץ ביש ונפגע – מורה על שיבה סיזיפית יום יום ולילה לילה אל הסיפור. כך הופך ליל הסדר לא ללילה יוצא דופן אלא להעצמת הישות המתמידה.

ברוך המקום ברוך הוא, ברוך שנתן תורה לעמו ישראל, ברוך הוא. כנגד ארבעה בנים דברה תורה: אחד חכם, ואחד רשע, ואחד תם ואחד שאינו יודע לשאול. התורה היא היש המסופר, המילים המלכדות את כל לומדיה. אך כדי שהאדם לא יהיה מנוכר לישות, הוא חייב שלא להיות מנוכר לעצמו. בין אם עצמו הוא נאה – כחכם, בין אם פגום – כרשע. בין אם נלעג – כתם, בין אם עילג – כזה שאינו יודע לשאול. אנשים נבדלים זה מזה, ועל כן הישות האחת חייבת להתגלות בפנים שונות. כל הבנים שואלים, כולם רוצים לפתוח את הישות ולאפשר לה מלאות מאירה. מי שאיננו יודע לשאול – לפתוח – אתה מחויב לפתוח עבורו את הישות. דווקא שאלת התם **מה זאת יש בה כח שואל רב משאלות החכם והרשע.** את השאלות המתוחכמות, יש להוביל אל עבר שאלת ראשית זו.

יכול מראש חודש? תלמוד לומר 'ביום ההוא'. אי 'ביום ההוא' - יכול מבעוד יום? תלמוד לומר 'בעבור זה', לא אמרתי אלא בשעה שיש מצות ומרור מונחים לפניך. המילים יכולות להיות מנותקות מהישות, על כן שומה עלינו לשוב ולחברן אליה. לא מראש חודש ולא מבעוד יום, אלא בנקודת הזמן ההווה. לא רק בנקודת זמן ההווה, אלא בשעה שישים מסוימים מונחים לפניך. הנה מכריח את האדם להיות עם הישות, רק אז מתאימות המילים לישותה.

מתחילה עובדי עבודה זרה היו אבותינו, ועכשיו קרבנו המקום לעבודתו. הישות והזמן חד הם, ועל כן אי אפשר לשוב אל הישות מבלי לשוב אל הזמן. הזמן יש בו תחילה ויש בו עכשיו, אין עכשיו ללא תחילה. כשהתחילה עכורה, יש נטייה להתנכר לה. **אם היה בעל תשובה, לא יאמר לו 'זכור מעשיך הראשונים', אם הוא בן גרים לא יאמר לו 'זכור מעשה אבותיך'** [בבא מציעא פרק ד' משנה י']. אך כשרוצים לשוב אל הישות יש להתגבר על הנטייה, לשוב גם אל התחילה העכורה ולהיות בישות הזורמת משם ועד אל העכשיו. **מתחיל בגנות ומסיים בשבח** [פסחים י' ד'] הוא עיקרון הסדר, מן האין מתחילה הישות להתפתח את ישנותה.

ברוך שומר הבטחתו לישראל, ברוך הוא. שהקדוש ברוך הוא חשב את הקץ לעשות, כמה שאמר לאברהם אבינו בברית בין הבתרים, שנאמר 'ויאמר לאברהם: ידוע תדע כי גר יהיה זרעכם בארץ לא להם, ועבדום ועינו אותם ארבע מאות שנה. וגם את הגוי אשר יעבודו דן אנוכי, ואחרי כן יצאו ברכוש גדול. האדם מושלך לעולם, בככות עכורה מתחילה עובדי עבודה זרה היו אבותינו. היציאה מהסתמיות של הקיום עוברת דרך העתיד, ההטרמה של העתיד אותו חיים גם בטרם התרחש. כך מתמלאת הישות ההווית מהעבר מעבר אחד ומהעתיד מן העבר השני.

והיא שעמדה לאבותינו ולנו, שלא אחד בלבד עמד עלינו לכלותינו, אלא שבכל דור ודור עומדים עלינו לכלותינו, והקדוש ברוך הוא מצילנו מידם. ושוב ההישנות. כשם שיציאת מצרים נאמרת בכל הלילות, כך היא לא סגורה בעצמה אלא חוזרת בכל דור ודור. ההישנות היא תנאי לישות, רק את הנשנה אפשר לחשוף כמלאות וכישנות מאירה. לעיתים הישות כואבת ומכאיבה, אך בכל זאת השיבה אליה – היא הדרך לגאולה המאירה את הישות.

עיקרה של ההגדה הוא סיפור יציאת מצרים, אך הסיפור איננו הסיפור הראשוני שבספר שמות. ודורש 'מארמי אובד אבי' עד שיגמור כל הפרשה כולה [פסחים פרק י' משנה ד']. כמצע לסיפור נבחר הסיפור שמספר מי שהגיע כבר לארץ ומביא את פרי ביכוריו לבית המקדש. כאן הוא מתבונן בחייו ומספר את סיפורו: ארמי אובד אבי, וירד מצרימה ויגר שם במתי מעט, ויהי שם לגוי גדול עצום ורב. וירעו אותנו המצרים ויענונו, ויתנו עלינו עבודה קשה. ונצעק אל ה' אלוהי אבותינו, וישמע ה' את קולנו וירא את ענינו ואת עמלנו ואת לחצנו. ויוציאנו ה' ממצרים ביד חזקה ובזרוע נטויה ובמורא גדול, ובאותות ובמופתים [דברים כ"ו]. מדוע נבחר הסיפור העקיף ודרשתו, במקום הסיפור הישיר הראשוני? את הדרך אל הישות צריך לפלס, היא חסומה ואטומה בערימות 'עפר' שנערמו עליה במהלך החיים. אי אפשר לגשת, צריך לחצוב את הדרך אליה. אם ניגש לסיפור הראשוני, הוא יוותר כמילים מוחצנות וחסרות פשר. רק הסיפור השני המזכיר את הראשון יכשר למטרה, משפט המזכיר משפט אחר – מעיר אותו מסתמיותו. ולא רק משפט מזכיר משפט, גם מילה מזכירה מילה. מילה מתפרקת ונבנית מחדש באופן אחר, וכך יוצאת מסתמיותה אל מליאותה. 'ורב' כמו שנאמר רבבה... ואת עמלנו - אלו הבנים... ואת לחצנו - זה הדחק... השפה הופכת מכלי שרת לביטוי התודעה, לישות כשהיא לעצמה שחיותה בה. היא משתברת ונבנית מחדש, האדם מצטרף אליה אך לא שולט בה.

בסופה מתגלגלת השפה ומגלגלת את פסוק וידוי הביכורים: ויוציאנו ה' ממצרים ביד חזקה ובזרוע נטויה ובמורא גדול, ובאותות ובמופתים. וכך היא דורשת: 'ביד חזקה' - שתיים, 'ובזרוע נטויה' - שתיים, 'ובמורא גדול' - שתיים, 'ובאותות' - שתיים, 'ובמופתים' - שתיים. אלו עשר המכות שהביא הקדוש ברוך הוא על המצרים במצרים, ואלו הן: דם, צפרדע... רבי יהודה היה נותן בהם סימנים: דצ"ך עד"ש, באח"ב. רבי יוסי אומר: מנין אותה אומר שלקו המצרים במצרים עשר מכות ועל הים לקו חמישים מכות? ... רבי אליעזר אומר: מנין שכל מכה ומכה שהביא הקדוש ברוך הוא על המצרים במצרים היתה של ארבע מכות? ... רבי עקיבא אומר: מנין שכל מכה ומכה שהיא הקדוש ברוך הוא על המצרים במצרים היתה של חמש מכות? ... המכות הן ראשית המוות, הן מתפתחות וזורמות אל מכת המוות – מכת בכורות. המוות הוא התאיינות הישות, אך ההכרה בו היא תנאי הכרחי לישות. מרבית בני האדם בורחים לא רק מן המוות, אלא גם מתודעתו וממודעות אליו. אך כל

הרוצה להגיע אל הישות של היש ואל מלאות הקיום של עצמו, חייב ללמוד לחיות עם המוות. השיבה אל המכות איננה שיבה של שמחה אל מכותיו של האחר, אל מותו של האחר. **מעשה ידי טובעין בים ואתם אומרים שירה לפני?!** [סנהדרין ל"ט ע"ב]. השיבה אל המכות היא שיבה אל המוות ואל תודעתו, התרגלות לראותו בעיניים פקוחות, להיות עמו כדי להגביר את מלאות הקיום והישות. לכן משחקים עם המכות, לשים אותם לעיסה אחת של מכה, לשלושה גושי מכה נעדרי מילים וצורה: **דצ"ך עד"ש, באח"ב**. אחר שבים ומפוררים לעשר, וכל אחת לארבע ולחמש. קל יותר לראות את מותו של האחר, קשה לראות את מותך שלך. על כן מתחילים במכות האחר, אך המטרה להכשיר את התודעה להישיר מבט אל מותנו שלנו.

כמה מעלות טובות למקום עלינו. אילו הוציאנו ממצרים ולא עשה בהם שפטים - דיינו... על אחת כמה וכמה טובה כפולה ומכופלת למקום עלינו, שהוציאנו ממצרים ועשה בהם שפטים... ושוב אל הזמן ואל המאורעות שמרכיבים אותו, זה לצד צד מתחברים לישות של משך אחד. והישות אליה אנחנו מושלכים והופכים לחלק ממאורעותיה – עלולה להיות סתמית ואנו בה מוטלים בסתמיותנו. על כן צריך ליטול את הישות ואת הזמן ולפרק אותם, כלי הפירוק הוא האילו והאילו לא. אילו פורקה שרשרת האירועים, והאחד היה חלק מהישות והשני – מן האין. הפירוקים מובילים לעיתים עד לאבסורד: **אילו קרבנו לפני הר סיני ולא נתן לנו את התורה - דיינו, אך האבסורד מעורר את התודעה ומשיב אותנו אל הישות שחברה לה שוב יחדיו. הפעם אנחנו לא מוטלים ומושלכים, אלא יוצרים את הזמן ואת ישותו, ובכך ממלאים את ישותנו שלנו. אנחנו מתמלאים בדאגה ברגעי הפירוק, והדאגה היא המעוררת את הישות ואת זיקתנו אליה.**

רבן גמליאל אומר: כל שלא אמר שלושה דברים אלו בפסח, לא יצא ידי חובתו, ואלו הן: פסח, מצה ומרור. השפה היא הכלי לחזור אל הישות, אך השפה היא גם הכלי המרחיק ממנה. המוני מילים סתמיות מלפפות את תודעתנו ומרחיקות אותנו מן הישות. מהי הדרך לצאת משבי השפה ולברוא שפה אחרת, טהורה ופשוטה הקרובה אל הישות ולא מרחיקה ממנה? רבן גמליאל בגאווה היוצר מורה את הדרך. הוא מבטל את כל המילים – כולל המוני המילים שאמרנו עד עתה בליל הסדר. מבטל את המשפטים, את הפעלים ואת התארים. הוא מעמיד שפה פשוטה ובה רק שמות עצם, לא רבים – שלושה. כל שם עצם מחובר ליש, ליש קרוב מוחשי וחושני שעל השולחן. הבשר, המצה, והירק המר. שלוש מילים הכוללות את הכל, שלוש מילים שמחליפות את השפה הישנה. שלוש מילים שלא חוצצות בינו ובין הישות אלא להפך מחלצות אותה מסתמיותה.

בכל דור ודור חייב אדם לראות את עצמו כאילו הוא יצא ממצרים, שנאמר: 'והגדת לבנך ביום ההוא לאמר: 'בעבור זה עשה ה' לי בצאתי ממצרים' שלא את אבותינו בלבד גאל

הקדוש ברוך הוא אלא אף אותנו גאל עימהם, שנאמר: 'ואותנו הוציא משם למען הביא אותנו לתת לנו את הארץ אשר נשבע לאבותינו'. זהו שיאו של ליל הפלאים. הישות הבאה מן העבר ושעתידה בא אליה, מתלכדת בהווה הכאילו. מאילו לא הוציא הקדוש ברוך את אבותינו ממצריים... ועד אילו הוציאנו ממצרים ולא... ועד שיא השיאים. האני הדובר מלא את הישות ואת הזמן המתלכדים בהווייתו. הוא העבר הוא העתיד ובכך הוא הווה מלא ומואר. כך הוא נגאל, כך הוא גאול.

לפיכך אנחנו חייבים להודות להלל לשבח לפאר לרומם להדר לברך לעלה ולקלס, למי שעשה לאבותינו ולנו את כל הניסים האלו... מלאות הקיום והישות מתפרצות בשירת ההלל, האדם הגאול שכל הזמן מקופל בישותו שר את שיר גאולת אבותיו ואת שיר גאולתו שלו – שחד הם.

רחצה מוציא מצה מרור כורך שולחן עורך הלל נרצה

כל הישות המוארת והאדם שקיומו מלא באים לידי ביטוי באכילה המליאה, בישים המסומלים במילותיו של רבן גמילאל פסח מצה מרור, ובמעטר אותם בעולם הישים ובעולם מילות ההלל.

התודעה העממית קלטה את הישות וסיימה את הסדר בשני שירי משחק, אחד מי יודע וחד גדיא. הישות זורמת מן הריבוי אל האחד הממלא אותה, ומתקיימת על ידי המוות המאין אותה. רק העמידה מול המוות משיבה אותנו אל החיים, והפעם לא המוות של האחר – אלא מותנו שלנו, וממנו אל החיים שלנו. ואת הקדוש ברוך הוא ושחט למלאך המוות... דאכלא לגדיא, דזבין אבא בתרי זוזי... ראשית הכל במעשה הסתמי, הקטן, האנושי שהכין את הסדר הזה. בקניין הגדי. רק התאיינותו של הגדי, של הפסח, הביאה אותנו אל מלאך המוות ומשחיתתו – בחזרה אל החיים. חסל סידור פסח, ואנו שבנו והתחיינו.

אסיף

השיבה אל הישות משיבה אותנו אל עצמנו, משיבה אותנו אל עמנו ואל אלוהינו. יש בה גם סכנה, כי השב אל עמו יכול להתנכר לאדם האחר לבן העם האחר. לפיכך נברא אדם יחידי, ללמדך שכל המקיים נפש אחת כאילו קיים עולם מלא [משנה סנהדרין פרק ד']. משפט פלאים זה העוסק באדם הראשון ולכן בוודאי באדם באשר הוא אדם, שונה על ידי המשנים לללמדך שכל המקיים נפש אחת מישראל כאילו קיים עולם מלא. מימים קדמוניים אנחנו נאבקים בין אנושיות כוללת החובקת את האדם באשר הוא אדם, ובין לאומיותנו המבליטה

אותנו מעל ומעבר לאחרים. **משל לאדם שיש לו פרדס, כשהוא משקה משקה את כולו, כשהוא עוֹדֵר אינו עוֹדֵר אלא את הטובים שבהם** [סנהדרין ל"ט ע"ב]. זו אחת מהדרכים בה ניסו חכמים לישב את שתי מגמות רוחנו.

איך נשוב אל הישות ואל עצמיותנו, מבלי להתנשא ולפגוע בעצמיות של אחר ואחרים? היידיגר הורה על שיבה אל העצמיות ונפל לתהומות הכיעור של הפגיעה באחר. מהי הדרך שלנו לשמור על עצמנו שלא ניפול אל התהום? השיבה שלנו אל עצמיותנו היא שיבה אל מקום כאבנו, אל השפלתנו. מי ששב למקום שכזה – אולי יצליח שלא לפגוע באחר גם שכהוא נמצא בעמדה של כח. **שמור את יום השבת לקדשו... למען ינוח עבדך ואמתך כמוך. וזכרת כי עבד היית בארץ מצרים, ויוציאך ה' אלוהיך משם ביד חזקה ובזרוע נטויה, על כן ציווך ה' אלוהיך לעשות את יום השבת [דברים ה']**. כי ימכר לך אחיך העברי או העבריה, ועבדך שש שנים ובשנה השביעית תשלחנו חפשי מעמך... וזכרת כי עבד היית בארץ מצרים, ויפדך ה' אלוהיך, על כן אנוכי מצווך את הדבר הזה היום. [דברים ט"ו]. לא תטה משפט גר יתום, ולא תחבול בגד אלמנה. וזכרת כי עבד היית במצרים, ויפדך ה' אלוהיך משם. על כן אנוכי מצווך לעשות את הדבר הזה [דברים כ"ד]. כי תבצור כרמך לא תעולל אחריך, לגר ליתום ולאלמנה יהיה. וזכרת כי עבד היית בארץ מצריים, על כן אנוכי מצווך לעשות את הדבר הזה [שם]. השיבה אל העצמיות המושפלת מעוררת גם את האחוה הלאומית – אל אחיך, וגם את האחוה האנושית הכללית – לגר ליתום ולאלמנה, לחלש באשר בוא חלש. בשיבתנו אל הישות בפסח, בשיבתנו אל עצמנו, נשוב אל הכאוב שבנו כדי שתהא עצמיותנו עצמיות טובה שנתברך ונתפאר בה.